

Промени на функции и семантики при пространствата,
свързани с оброчни обредни действия.

Божидар Първанов

Докторант в катедра Етнология, ИФ, СУ «Св. Климент Охридски»

Alterations in Spatial Function and Semantics, Related to Consecrated Grounds (*Obrok*).

Bozhidar Parvanov

Summary

Keywords: votive offering, sacred space, time, semantics, myth, culture and tradition

The following article aims to trace, albeit rather partially, a major subject of that which is known as “traditional Bulgarian religious culture/practice”, associated with the perception of space and time in a particular ritualistic and extra-ritualistic setting. This includes the change of purpose and semantics of certain spaces (and places), within the context of the cultural dynamics of the traditional rural society. This work is focused on the example of the votive offering (*obrok*) and its consecrated ground – a manifestation of the common Balkan practices of religious festive sacrifice.

Един от най-важните въпроси при изследване на народната религиозност е свързан с традиционните култови места за извършване на кръвна или безкръвна жертва. Често по страниците на българската етнографска и етнологичка литература тези места биват представяни с общия, обединяващ термин *оброк*. Това унифицирано наименование има за цел да обгърне цялото многообразие от обекти, свързани с практиките на извършване на молебен, съпроводен с жертвоприношение. Въпреки това, в българската обредна традиция тези обекти са с различни пространствени, материални и планови характеристики, като би било трудно да се обгърне цялото различие от елементи и прояви, особено при изследване на един определен емпиричен признак или дори система от специфики. Поради тази причина проучването на подобни явления изисква тяхното разглеждане да бъде

съобразено с конкретния исторически, социален, религиозен и териториален контекст. Споменаването на религиозността не е случайно, тъй като условната категория на „оброчните практики“ е характерна за повече от една конфесионална/етническа група, понеже лесно би могла да бъде отъждествена с повечето разновидности на т. нар. *балкански курбан*.

В българската наука често, макар и откъслечно, е разглеждана темата за оброците и съпътстващата ги празнична традиция. Тяхното споменаване е засвидетелствано в изследванията на етнографи, археолози, изкуствоведи и др. В повечето случаи тази тематика се явява като съпътстваща или допълнителна, вметната в контекста на по-пространни студии, засягащи конкретни или по-общи проблеми на българската (и балканската) традиционна култура. Все пак въпросът за оброчните системи е от особена важност в перспектива на изследванията върху сакралната *проксемика*¹⁴ и *хронемика*¹⁵.

Изборът на последните два термина, въведени като самостоятелни дисциплини в изучаването на невербалната комуникация, съответно от Едуард Хол и Томас Бруно, не са случайни. В този смисъл е твърде характерно схващането на ритуализираното действие като форма на предаване на информация, дори като своеобразна комуникация между членовете на общността, които са съпричастни по някакъв начин с обряда, т.е. участват пряко в него и познават митологичните/религиозните предпоставки за неговото съществуване. Обредът е и правно-регулативен принцип, що се касае до социалната прагматика и социалното структуриране, като изпълнява и функцията на трансмисия при превръщането на основните културни ценности в практически правила и поведенчески норми, прилагани във всекидневния живот (Папучиев, 2016: 410).

Като първа стъпка е редно да обърнем внимание върху названията на самите сакрални места и свързаната с тях обредност. В етнографската наука понятието *оброк* се мисли като синтез от две отделни значения: 1) на свещено пространство; 2) на съпътстващата го обредна традиция, обичайно чрез описването на ритуалния процес –*излизаме на оброк, изнасяме кръст* и др. В този ред М. Беновска-Събкова отбелязва съвсем основателно, че

¹⁴ Проксемиката представлява изследването върху човешката употреба на пространството и произтичащите от нея ефекти върху моделите на поведение, методите на комуникация и социалното конструиране. Терминът е въведен през 1963 г. от Едуард Хол. Вж. Hall, 1966.

¹⁵ Предмет на хронемиката е ролята на категорията „време“ в различните форми на общуване. В това число влизат и промените в усещането за време, спрямо отделните аспекти на битието. Терминът е въведен от Томас Бруно в края на 70-те години на XX в. Вж. Bruneau, 1980.

названието *оброк*, в двете си значения, се разбира първо като жертвен ритуал в системата на българските календарни обреди, посветен на конкретен православен светец, и второ, като самото сакрално място, където се извършва обредът. Мястото от своя страна е маркирано от наличието на кръст (каменен, по-рядко дървен) или друг вид паметен знак (камък, плоча) (Беновска-Събкова, 1999: 70). От своя страна бихме добавили, че освен като обозначение за сакралното място, чрез понятието *оброк* се отбелязва и самият оброчен паметник или оброчен център. Някои автори, сред които В. Мутафов, предлагат в своите изследвания най-често понятието *оброчище*, като в този случай то е със строго определено ареално значение – на обособена сакрална територия за извършване на обредно действие, която включва целият пространствен комплекс, в това число всички обекти (оброчни паметници, дървета и др.), намиращи се в неговия обхват (Мутафов, 1989: 194; Петкова, 2012: 383; Петкова, 2016: 31 – 42). В повечето случаи тези маркери (паметници) са същинската ос (*axis mundi*), която съсредоточава около себе си кулминацията на ритуализираното действие, или най-малкото обосновава целостта на обреда. Подобно твърдение би могло да се третира донякъде като противоречиво, тъй като могат да съществуват *оброчища*, неотбелязани от конкретен паметник. Действително се наблюдават такива примери, при които няма наличие на поставен маркер (плоча или кръст), въпреки това въпросното място се счита за сакрално. При подобна ситуация признакът, характеризиращ определена територия като „свещена“ се крие в нейното наименование (*църквище*, *манастирище* др., които препращат към определена религиозна традиция). В тези случаи подобна роля изпълнява един умозрителен център, който реално се манифестира по времето на обреда. Разбира се, трябва да съществува и дадена предпоставка в естествената среда, която би могла да бъде натоварена с определено символно значение, като например дърво, камък, скала, извор и пр. Това свидетелства за семантичната динамика на пространството в контекста на сакралното и профанното време. Семантичният анализ на понятията, свързани с дейността по изпълнението на самите обреди, предоставя ценна информация за това как те биват схващани в контекста на универсалния светоглед на общността. Чрез изразите *изнасям кръст/светец*, *излизам на оброк* и др. се посочва, че основният мотив е напускането/прекращването на една веществена или често вменена граница, с цел преминаване в друга, не толкова усвоена територия. Отвъд границите на населенния микрокосмос, започва областта на непознатото,

на неоформеното (Елиаде, 1998: 35). Това, разбира се, може да има двойко значение, тъй като чрез акта на *изнасяне/излизане* може да се мисли и за напускане на родово-семеен кръг и ритуалната интеграция в рамките на социума, или по-скоро социалната йерархия. Подобен пример се среща при общоселското отбелязване на празника. Първото тълкование по-скоро се отнася към изначалното поставяне на нов оброк. В този случай границата на домашната, позната територия се прекрива, с цел приобщаването на нови пространства в обхвата на усвоения сакрален кръг, като това става чрез акта на *обричане*. Основен мотив при ритуалите, свързани по някакъв начин със земята и селското землище, е именно напускането на подреденото и организираното пространство и навлизането в аморфното и хаотичното. Вследствие на това тези пространства престават да се схващат като чужди, добиват статута на територия, която е „своя“. Подобна поливалентност на значенията на обредите не е изненада, що се касае до характера на цялата календарна или семейна обредност, по-специално чисто функционалната перспектива на всяко едно ритуализирано действие. Тази функционалност често прелива между социалното изграждане и предаването на религиозно-митологичните представи.

Всеки микрокосмос, всяка населена област или познато пространство има това, което би могло да се нарече „център“, т.е. едно идеално свещено място (Елиаде, 1998: 36). В случая на оброчищата, това представлява оброчният маркер. В митическата география, или *йеротопията* (по Елиаде), свещеното пространство е идеалното пространство, като в този смисъл центърът се явява една точка на пресичане, т.е. тук може да се говори за една символична перпендикулярност, която по определен начин свързва представите за ураничното и хтоничното, мъжкото и женското. В своите ранни етапи оброчната празничност е била неизменно свързана с ритуалите за плодородие, като наличието на оброк в рамките на обработваемата земя се е схващало като гарант за успешния аграрен цикъл. В този смисъл ритуалите/обредите имат за цел да претворят пространството с един хармоничен и изцяло ползотворен за човека маниер. При усвояването на нови участъци земя тяхното организиране и възприемане в кръга на познатото става по два начина: динамичен и статичен. Динамичният начин предполага пряк досег с елементите на средата, т.е. навлизане в неусвоената територия. Статичното усвояване разчита в по-голяма степен на зрителното и образното обхващане на пространствата, като това става чрез очертаването на умозрителни концентрични кръгове около това, което се схваща за

„идеален“ център: в повечето случаи – дома. Този похват е особено характерен за обществата, чиито основен стопански модел е уседналото земеделие (Лероа-Гуран, 1999: 281 – 283). Символизмът на пространството се подхранва именно чрез размисъла върху него, т.е. неговото осмисляне. По този начин то се превръща в образ или дори в знак. Този размисъл се пресъздава в рефлексията и непосредственото изучаване на връзките, чрез които се извършва преходът от профанно/знаково ненатоварено пространство към *знаково място*. Колкото по-органична и пряка е връзката между хората и средата, толкова по-развита е тяхната идея за мястото в контекста на заобикалящия ги свят. От своя страна обозначаването на определено пространство като „място“ води до известна обвързаност относно него и така се разгръща усета за принадлежност. Затова и оброците, както и заобикалящата ги среда, схващани като родов реликт, допринасят за задълбочаването и затвърждаването на този усет. Впоследствие това се превръща в траен стереотип, който се възпроизвежда ритмично в рамките на календарния цикъл, т.е. образът прераства в обред. Чрез това се създава устойчива връзка между ритуала и пространството, която връзка включва вече и времето като величина.

Основното човешко схващане за времето се базира изцяло на идеята за цикличността – предвидимото повторение на събития, свързани с природни процеси и жизнен опит. Това е фундаментален модел за организиране на връзките между човека и неговата непосредствена и далечна среда. Обредът е човешкото (културно) превъплъщение на кулминацията на определени пространствени, времеви и сакрални елементи в една обща динамична цялост (Байбурин, 1983: 15) .

Най-сигурното средство, гарантиращо цялостното, комплексно предаване на знакова информация е обредът. За да се оцени правилно ролята на ритуала в механизма на традицията, е необходимо да се вземе предвид една особеност на отношението към света на традиционния човек (*homo traditionalis*). В тази система на мислене за реалност се схваща това, което може да бъде съотнесено с даден прецедент. Всичко, което не съответства на моделите, съхранени в колективната памет, и което излиза извън рамките на стереотипния опит, се смята за несъществуващо, несъдържателно. В този ред, представата за света би могла да бъде мислена като сбор от прецеденти. Най-вече съществените за жизнеността на колектива прецеденти определят ключовите ситуации, възпроизведени в обреда. Обредите от своя страна се базират на конкретни опорни точни,

съотнасяйки ги към резултатите от дадени сакрални действия, като едновременно с това им придават и статута на реални събития. Накратко: същността и целта на ритуала е да потвърди дали има съответствие между сакралните образци и емпиричните факти.

Особено значимите предпоставки и условия предполагат периодичното „потвърждаване“ на съответствието (Байбурин, 1983: 6 – 7). В случая на оброчните обреди ритуалният процес не е насочен директно към непосредствената действителност, а по-скоро към две отделни перспективи – образа на усвоеното, окултурено пространство и добруването, благополучието на колектива (село, родова общност, семейство). Това схващане съответства на митологичните еталони – представата за плодородната земя в началото, в митическото време. И в този случай технологията на ритуала пресъздава ритмично и отмерено във времето идеалната картина на света.

При изследването на пространството в контекста на човешката обредно-митологична дейност, може да се говори за няколко вида съотношения между пространство и обред. Най-напред пространството и обредът се явяват като конкретна реализация на представата за света, както стана ясно по-горе. В това има определени сходства и различия.

Сходството се крие в подражанието на образите, но също така и в съдържанието, например оброчният център и периферия, разположението спрямо посоките на света, перпендикулярност и т.н. Разликата е, че средствата, имитиращи съдържанието вътре в пространството, се отличават от тези, застъпени в обреда. Второ, пространството може да бъде включено в обреда и неговата структура с двойствено приложение: като място за разгръщане на ритуалното действие, но също и като ритуален символ, какъвто би могла да бъде обработваемата земя. На последно място пространството може да влезе в качеството си на основен обект на ритуалното действие. Пример за това са обредите, наречени в Западна България *обикаляне (на) полъе* или *кръстоноше*. Те включват обикалянето на всички оброчища в селското землище и миросването на оброците и прилежащите им други свещени обекти, най-често дървета. С този обред се преутвърждава статута на вече усвоеното пространство около землището, като чрез този акт се очертава един мислен концентричен кръг около обитаемата, „културна“ площ. Както се вижда, тези ритуали не са насочени към определен елемент на пространството, а по-скоро към неговия образ в случая като окръжност, заобикаляща периметъра на познатото и доместицираното.

Извършването на обредни действия, свързани с оброчищата, не винаги предполагат присъствие на самото сакрално място. При сръбската *слава* курбаните се извършват два пъти в рамките на една календарна година, веднъж край оброчището и веднъж извън него. Това има обяснение в принципа, че пространството, което се счита за усвоено, не е непременно засегнато от пряка човешка намеса. Тук по-скоро става дума за зрителната, донякъде сетивната, и образната (семантична) класификация и оценка на включените в пространството обекти. Поради тази причина следва и изучаването на пространството в аспекта на народната култура да се разглежда през два начина за добиване на информация: материален (пряк) и духовен, т.е. културен и естетически. Информацията, която произтича от обреда, не е задължително да бъде вербална, т.е. да е продукт на словесния фолклор: песен, наричане, клетва и др. Обичайно бихме се съгласили с твърдението, че предаването/прехвърлянето на традиционното познание се извършва на базата на фолклорния текст. В някои случаи, обаче, предаването на информация не зависи толкова от самата словесност, а по-скоро от моделите и образците, които я предшестват, и които правят възможно нейното пресъздаване. Дублирането или мултиплицирането на тези модели на различни нива в съдържанието на даден текст, или в няколко субстанциално различни текстове, доказва устойчивостта на първообразите във фолклорната култура и тяхната семантична синонимност. Изхождайки от историята на човешкия социален и религиозен опит, може да се твърди с положителност, че обредите, ритуализираното действие са основно средство за прехвърляне и придаване на културни образци (Байбурин, 1983: 4). Или иначе казано: обредният жест, обредното деяние или поведение предхожда ритуалното говорене и словесност.

Целта на всеки ритуал е да затвърди връзката между съществуването на колектива и космическия порядък, като оброчната обредност не прави изключение. Обичайно оброчните празници се разполагат в критични за стопанската дейност моменти от календарния аграрен цикъл, независимо от конкретния характер на причините за поставянето на оброк. В хода на тази празнична форма се определя една сакрална точка от пространството като „център на света“, а празничното време се превръща в митологично време и тук се разиграва цикличното преповтаряне. От особена важност е да се определи най-сакралният момент във времето, тогава когато неговата профанна продължителност се

прекъсва и то се ~~възвръща~~ в тази отправна точка, която е била в самото митологично начало. Под начало се разбира започването на определени процеси в природата, като например сезоните, аграрният цикъл, първото заораване и др. Тук може да се говори за един времеви-пространствен ритъм, който играе структуроопределяща роля в изграждането на културата и общността. Тази система се базира върху геометричното подреждане на протичащите години в една мрежа, фиксирана по отношение на периодичното пространствено разположение на няколко основни небесни тела. Стремешт е към осигуряване на една регулярност на календарните мрежи, фиксирайки ги в равни интервали. Както посочва Лероа-Гуран, най-базовото схващане на времетраенето се извършва чрез идеята за повтаряемостта и абстрактната концепция за идеално равни периоди. Както се видя от примерите по-горе, времето при традиционните общества е винаги оперативно, свързано с определено трудово действие. Периодичното отчитане на астрономическите промени, следователно и на непосредствено природните, поражда един времеви символизъм, в който религиозната мисъл се прилага преди всичко към трудовата/стопанската действителност (Лероа-Гуран, 1999: 274 – 276).

Библиография:

Байбурин :1983. Байбурин, А. К. Жилище в обрядях и представлениях восточных славян. Наука: Ленинград.

Беновска-Събкова :1999. Беновска-Събкова, М. Оброците в Северозападна България: : вид религиозно поведение в пост-социалистическо време. // *Българска етнология*, кн. 1 – 2. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“: София с. 70 – 84

Елиаде: 1998. Елиаде, М. Образи и символи. Прозорец: София.

Елиаде: 2002. Елиаде, М. Митът за вечното завръщане. Захарий Стоянов: София.

Лероа-Гуран :1999. Лероа-Гуран, А. Символите на обществото. – В: АВС на етнологията. Антология на науката за човека, културата и обществото. Том II. Съст. И. Георгиева. Унив. изд. „Св. Климент Охридски“: София. с. 267 – 289

Мутафов: 1989. Мутафов, В. Оброчищата като култови обекти. // *Етнографски проблеми на народната духовна култура*, т. 1. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“: София. с. 194-221

Петкова: 2012. Петкова, М. Оброчищата – опит за класификация. – В: *Етнологията в България – история, методи, проблеми*. Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“: София. с. 383 – 391

Петкова: 2016. Петкова, М. Българска оброчна пластика. Фабер: В. Търново.

Bruneau: 1980. Bruneau, T. J. Chronemics and the Verbal-Nonverbal Interface. – In: Key, M. R. *The Relationship of Verbal and Nonverbal Communication*. Mouton Press. 101 – 119

Hall: 1966. Hall, E. T. *The Hidden Dimension*. Anchor Books: New York.